

MAREK A. ROSTKOWSKI OMI

KOŚCIÓŁ WOBEC PROCESU LAICYZACJI SZKOLNICTWA W POLSCE LUDOWEJ

Historia Kościoła katolickiego w Polsce w latach powojennych wymaga starannych studiów naukowych. Sytuacja polityczna przez długie lata nie pozwalała na dogłębne ich przeprowadzenie, a wszechobecna cenzura państwowa nie dopuszczała do publikacji dokumentów związanych z rolą Kościoła w życiu Narodu. W efekcie nowej sytuacji społeczno-politycznej po roku 1944 biskupi polscy stanęli w obliczu swoiście rozumianego systemu rozdziału Kościoła od państwa. System ten kładł kres posiadaniu przez Kościół praw osoby prawa publicznego, jak również usiłował poddać go politycznej i administracyjnej kontroli organów państwowych.

W imię wąsko pojętej wolności sumienia, korzystnej tylko dla stanowiących prawa w PRL, przystąpiono do prób nadania życiu publicznemu charakteru świeckiego. Wprowadzenie świeckiego ustawodawstwa rodzinnego, cywilnego i karnego, postępowania sądowego i administracyjnego, szpitalnictwa, a nade wszystko szkolnictwa było skutkiem oficjalnej polityki laicyzacyjnej państwa.

Kościół rzymskokatolicki w Polsce stosunkowo niewiele uwagi poświęcał w swej działalności duszpasterskiej rozważaniom teoretycznym na temat laicyzacji. Laicyzację utożsamiano z „ateizacją”. Uważano, że jest to „zjawisko zmniejszania się i zanikania wpływów wartości religijnych na życie społeczne i indywidualne człowieka, które kształtują się coraz wyłącznie w oparciu o wartości doczesne”¹. Jest to zorganizowane działanie zmierzające do przyspieszenia procesu zeświecczenia i kierowania nim². Jest to również ruch polityczny, gdyż jest objęty „planowaniem politycznym, kierowany przez instytucje polityczne, a wspierany i egzekwowany środkami administracyjnymi”³. Tak pojęta laicyzacja zawiera „implicite” określoną ideologię, a ściślej opiera się na założeniach filozofii marksistowskiej. Proces laicyzacji zmierza ostatecznie do zniesienia alieacji religijnej i do ateizacji⁴.

Państwo w swych działaniach laicyzacyjnych szczególnie nacisk kładło na szkolnictwo, czyniąc je przedmiotem walki⁵. Walka o szkołę świecką w PRL była walką o urzeczywistnienie jednego z istotnych elementów socjalizmu. Miała za cel zrealizowanie zasady, iż zadaniem szkoły jest kształcenie i wychowanie młodego pokolenia w oparciu o naukowy światopogląd, a więc niezależnie od religii.

Dla Kościoła rzymskokatolickiego prawdziwe wychowanie „zdąży do kształtowania osoby ludzkiej w kierunku jej celu ostatecznego, a równocześnie do dobra społeczności, których człowiek jest członkiem i w których obowiązkach, gdy dorośnie, będzie brał udział”⁶. Stąd też nie można traktować jako działalności politycznej żądań rodziców o

¹ *Współczesna laicyzacja*. [b.m.w.] Czerwiec 1962, w: *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paris 1975 [= LPEP], s. 261. Por. *List pasterski na uroczystość Chrystusa Króla. Warszawa 16.10.1980*, w: *Listy pasterskie Prymasa Polski oraz Episkopatu 1975-1981*, Paris 1988 [= LPPPoE], s. 466.

² Tamże.

³ Tamże, s. 263. Por. *List Episkopatu Polski na Rok Wiary w sprawie ateizmu. Warszawa 15.06.1967*, w: LPEP, s. 496.

⁴ Por. W. Piwoński, *Laicyzacja*, w: *Katolicyzm A-Z*. Pr. zb. pod red. Zb. Pawlaka, Poznań 1982, s. 226 n.

⁵ Por. J. F. Godlewski, *Współczesne problemy laicyzacji*, w: *Polityka wyznaniowa. Tło, warunki, realizacja*. Pr. zb. pod red. W. Mysika, M. T. Staszewskiego, Warszawa 1975, s. 202.

⁶ DWCH I.

utworzenie szkoły z nauką religii dla swoich dzieci, bowiem jest to po prostu obowiązek religijny, dyktowany przez sumienie⁷. Wychowanie katolickie służy najlepiej prawdziwemu pożytkowi Narodu i zgoda obcą jest myśl o oderwaniu dzieci od myśli państwowej⁸.

Prawo do wolności religii zawiera w sobie prawo do publicznego nauczania w tej dziedzinie oraz prawo rodziców do nauczania i wychowywania dzieci zgodnie z ich przekonaniami religijnymi. Ponieważ ich autentyczna ochrona była zawsze szczególnie droga Kościołowi, Sobór Watykański II potwierdził w swych dokumentach znaczenie tych praw i potępił wszelkie nadużycia w tej materii. Soborowa konstytucja *Gaudium et spes* stwierdza, że zwolennicy ateizmu, „gdy dochodzą do urzędów w państwie, gwałtownie zwalczają religię, szerząc ateizm, przy stosowaniu, zwłaszcza w wychowaniu młodzieży, również tych środków nacisku, którymi rozporządza władza publiczna”⁹. Z kolei deklaracja *Dignitatis humanae* poucza, iż „narusza się prawa rodziców (...), jeśli narzuca się jedyny system wychowania, z którego całkowicie usunięta zostaje formacja religijna”¹⁰.

W polskiej sytuacji politycznej po roku 1945, laicyzacja stała się ruchem totalitarnym, dążącym do objęcia swym wpływem „wszelkich objawów życia społecznego, rodzinnego i osobistego i wyłączenie z nich wszelkich sądów i ocen opartych na religii”¹¹. Jako ruch pedagogiczny „zmierzała do wychowania przede wszystkim tych, którzy wychowują (rodziców i nauczycieli) lub są wychowywani (dzieci i młodzież)”¹².

Dla Episkopatu Polski z prymasem kard. Stefanem Wyszyńskim¹³ na czele punktem wyjścia obrony wspomnianych praw człowieka była encyklika Piusa XI *Divini Illius Magistri* oraz nauka Vaticanum II interpretowana przez autentyczne Magisterium Kościoła. W tym celu w działalności duszpasterskiej szczególnie akcent kładziono na ukazywanie laicyzacji jako ruchu nie pozostawiającego możliwości wyboru, bowiem każde dziecko musi uczęszczać do takiej szkoły, która programowo dąży do ateizacji¹⁴.

Treść powyższego artykułu ma ukazać ogólnie sytuację szkolnictwa w Polsce poddanego procesowi laicyzacji i stanowisko Kościoła wobec nowego zagrożenia. Artykuł został oparty na różnorodnej literaturze, do której należą: Dzienniki Urzędowe Rzeczypospolitej Polskiej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dzienniki Urzędowe Ministerstwa Oświaty, podręczniki historii Polski i Kościoła oraz oficjalne wydawnictwa państwowe. Opracowania historii wychowania traktują problem religii w szkolnictwie po bieżnie, stąd w tym rozdziale posłużono się literaturą ogólną.

⁷ Por. Pius XI, *Encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży „Divini Illius Magistri”* (31.12.1929). Tłumaczenie polskie ks. J. Korzonkiewicz, Poznań 1932 [=DIM], s. 81.

⁸ Por. tamże.

⁹ KDK 20.

¹⁰ DWR 5.

¹¹ Por. *Współczesna laicyzacja*, s. 263.

¹² Tamże.

¹³ Stefan Wyszyński urodził się 03.08.1901 roku w Zuzeli w Ziemi Nurskiej. W 1946 roku zostaje mianowany biskupem lubelskim. Po śmierci kard. A. Hlonda zostaje w dniu 12.11.1948 roku wyniesiony do godności arcybiskupa gnieźnieńskiego, czyli Prymasa Polski, i arcybiskupa warszawskiego. Podobnie jak jego poprzednik otrzymuje od kolejnych papieży specjalne pełnomocnictwa. 12.01.1953 roku zostaje ogłoszony kardynałem. Aresztowany 25.09.1953 roku przez władze państwowe spędza w odosobnieniu 3 lata kolejno w Rywałdzie, Stoczku Warmińskim, Prudniku i Komańczy. W więzieniu opracowuje plan Wielkiej Nowenny przygotowującej do Tysiąclecia Chrztu Polski, przeprowadzonej w latach 1957-1965. W latach 1962-1965 bierze czynny udział w pracach Soboru Watykańskiego II. Doprowadza do stabilizacji administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych (28.06.1972). W czerwcu 1979 roku przyjmuje w Ojczyźnie Jana Pawła II, Papieża-Polaka. W 1980 roku wzywa ustawicznie władze i społeczeństwo do spokoju, rozważi i odpowiedzialności. Zmarł 28 maja 1981 roku. (opr. na podst.: *Poczet Prymasów Polski. Arcybiskupi Gniezna od bł. Radzima do Józefa kard. Glempa*. Oprac. H. J. Kaczmarzski, Warszawa 1988, s. 194-196).

¹⁴ Por. *Współczesna laicyzacja*, s. 263.

Cały artykuł został podzielony na dwa punkty. Pierwszy dotyczy okresu II Rzeczypospolitej. Wydaje się, że uzasadnione jest omówienie podstaw prawnych działalności Kościoła w dwudziestoleciu międzywojennym, co pozwoli lepiej zrozumieć jego postulaty i dążenia w Polsce Ludowej. Większość aktów prawnych wydanych w pierwszych latach władzy komunistycznej nawiązywała do systemu prawnego II Rzeczypospolitej. Autor pomija aspekty ekonomiczne i religijne działalności wychowawczej Kościoła.

Klamrami spinającymi drugi punkt są daty: 22 VII 1945 r. (ogłoszenie Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w Chełmie) i 28 V 1981 r. (śmierć prymasa Wyszyńskiego). Usiłowano w nim ukazać stan szkolnictwa w Polsce Ludowej. W punkcie tym pominięto sytuację ekonomiczną, starając się ukazać stan prawny szkolnictwa i skupić na działalności wychowawczej Kościoła w nowej rzeczywistości powojennej. Został on podzielony na trzy podpunkty:

1. Lata 1944 – 1949;
2. Lata 1950 – 1960;
3. Lata 1961 – 1981.

Zasadą podziału były przełomowe wydarzenia w historii laicyzacji szkolnictwa polskiego: Dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania (5 VIII 1949), „Porozumienie” (14 IV 1950) oraz ustawa Sejmu PRL z 15 VII 1961 r. „O rozwoju systemu oświaty i wychowania”.

I. PODSTAWY PRAWNE DZIAŁALNOŚCI WYCHOWAWCZEJ KOŚCIOŁA W II RZECZYPOSPOLITEJ

Po 123 latach niewoli naród polski odzyskał niepodległość. Symboliczna data 11 XI 1918 r. zapoczątkowała nowy okres w dziejach całego kraju. W parze z wolnością dłużej oczekiwaną przez pokolenia Polaków i wywalczoną, szły jednak przede wszystkim zadania i trudności kraju rozdartego przez trzech zaborców, nękanego i zrujnowanego wojną¹⁵. Równolegle z odbudową gospodarki i struktur ekonomicznych naród przystąpił do tworzenia jednolitego systemu oświatowego. W okresie rozbiorów był on całkowicie uzależniony od zaborców, którzy hamowali jego rozwój oraz w brutalny sposób wyzykskiwali go w celach rusyfikacji lub germanizacji¹⁶.

Już dnia 9 II 1919 r. został ogłoszony dekret wprowadzający powszechny obowiązek szkolny dzieci w wieku od 7 do 14 roku życia¹⁷. Przez cały okres II Rzeczypospolitej miał miejsce, z różnym nasileniem, konflikt między lewicą a prawicą o charakter polskiej szkoły, o jej oblicze ideologiczne, w tym także o jej profil wyznaniowy¹⁸. Siły lewicy postulowały szkolnictwo powszechne, bezpłatne, obowiązkowe i świeckie¹⁹. Kościół popierał model szkolnictwa z nauką religii, ale w duchu tolerancji, czyli dla każdego wyznania oddzielnie. Pierwszy polski program oświatowy opracowany przez ministra Ksawerego Praussa w rządzie Moraczewskiego z 1918 r. (tzw. program Praussa) wprowadził zasadę szkoły międzywyznaniowej, tj. szkoły dla dzieci wszystkich wyznań, tolerancyjnej, ze świeckim nauczycielstwem, w której duchowni prowadzą tylko naukę reli-

¹⁵ Por. J. Kłoczowski, L. Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu (1918-1980)*, w: J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbak, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 292.

¹⁶ Por. A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski 1914-1983*, Warszawa 1987, s. 239.

¹⁷ Por. tamże.

¹⁸ Por. H. Zieliński, *Historia Polski 1914-1939*, Wrocław [i in.] 1983, s. 335; J. F. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki wobec sekularyzacji życia publicznego (1944-1974)*, Warszawa 1978, s. 146.

¹⁹ Por. J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1978, s. 404. Por. Czubiński, dz. cyt., s. 240.

gii, dostosowaną do wyznania zadeklarowanego przez rodziców uczniów²⁰. Za taką szkołą opowiadała się lewica nauczycielska tworząca od 1919 roku Związek Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych. Ostatecznie nauka religii była przedmiotem obowiązkowym wbrew opozycji tzw. „sejmu nauczycielskiego”, który obradował z inicjatywy wyżej wymienionego Związku w Warszawie w 1919 roku²¹.

Uchwalona dnia 17 III 1921 r. konstytucja marcowa cechowała się z jednej strony pewnym liberalizmem, z drugiej umiarkowanym uprzywilejowaniem religii katolickiej²². Była kompromisem wobec żądań lewicy dotyczących całkowitego oddzielenia Kościoła od państwa (wysuwanych przez Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” i Związek Polskich Posłów Socjalistycznych) i postulatów prawicy o uznanie religii katolickiej za religię stanu²³.

„Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze – deklarowała w artykule 95 konstytucja – pełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii”²⁴. W ten sposób konstytucja marcowa poręczała wolność sumienia katolikom, jak również pozostałym obywatelom państwa.

Ściśle z problemem szkolnictwa wiązał się artykuł 120 wprowadzający w każdym zakładzie naukowym utrzymywanym przez państwo lub samorządy, z wyjątkiem szkół wyższych, naukę religii jako przedmiot obowiązkowy. Nadzór nad jej nauczaniem miał sprawować właściwy związek religijny pod naczelnym jednak zwierzchnictwem władz szkolnych²⁵. Żadna ze szkół, do których odnosił się artykuł 120, nie miała prawa pomijać nauki religii, a młodzież poniżej lat 18 była zobowiązana do uczęszczania na lekcje religii²⁶. Zgodnie z artykułem 117, który formułował swobodę badań naukowych i ogłaszania ich wyników, każdy obywatel miał prawo do założenia zakładu szkolnego i kierowania nim pod warunkiem spełnienia wymaganych przez prawo kwalifikacji i pod nadzorem władz państwowych²⁷.

Problem obowiązkowego nauczania religii w szkole był podnoszony w następnych latach przez siły lewicowe, dążące do wprowadzenia pełnej świeckości szkoły. Gwarancje artykułu 120 konstytucji z 1921 r. znalazły pełne potwierdzenie w podpisanym 10 II 1925 r., ratyfikowanym 23 IV i wprowadzonym w życie 2 VIII 1925 r. konkordacie ze Stolicą Apostolską. W myśl artykułu 13 we wszystkich szkołach, z wyjątkiem wyższych, nauka religii stała się przedmiotem obowiązkowym, prowadzonym przez nauczycieli mianowanych przez władze szkolne, lecz spośród kandydatur proponowanych przez ordynariuszy. Przepis ten ustalał również, że nauczyciele religii będą poddani kontroli władz kościelnych, zarówno pod względem poziomu nauczania, jak i stanu osobistej moralności. Ordynariusz nadawał prowadzącemu naukę religii duchownemu lub nauczycielowi świeckiemu misję kanoniczną, której cofnięcie równało się automatycznemu pozbawieniu prawa nauczania. Wykonywania obowiązku nauki religii miało dopilnować państwo. Ono też opłacało nauczycieli religii. Wszystkim diecezjom zapewniał konkordat prowadzenie seminariów duchownych pod zarządem władz kościelnych. Uzyskane w nich dyplomy miały upoważniać do nauczania religii w szkole²⁸.

²⁰ Por. Zieliński, dz. cyt., s. 335; Buszko, dz. cyt., s. 404; *Historia wychowania. Wiek XX*. Red. J. Miąso, Warszawa 1984, s. 28, 33.

²¹ Por. tamże.

²² Por. H. E. Wyczawski, *Sytuacja prawna Kościoła katolickiego w Polsce*, w: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764-1945. Cz. 2: 1918-1945. Red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1979, s. 13.

²³ Por. Wł. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*. T. 2: 1914-1939. Londyn 1983, s. 540.

²⁴ A. Ajnenkiel, *Polskie konstytucje*, Warszawa, s. 261.

²⁵ Por. Wyczawski, dz. cyt., s. 14; Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 146 n.

²⁶ Por. S. Wiecha, *Kościół a wychowanie*, Warszawa 1978, s. 145; Ajnenkiel, dz. cyt., s. 266.

²⁷ Por. Ajnenkiel, dz. cyt., s. 266.

²⁸ Por. Wyczawski, dz. cyt., s. 16; Zieliński, dz. cyt., s. 159; Wiecha, dz. cyt., s. 146 n; Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 147.

Konkordat został przyjęty przez większość Episkopatu i katolickiego duchowieństwa polskiego z zadowoleniem. Pomimo nierozstrzygnięcia postulowanej przez kler sprawy przyjęcia zasady szkoły wyznaniowej, gwarantował Kościołowi katolickiemu pełną autonomię i szeroką swobodę działania²⁹.

Oprócz konstytucji oraz konkordatu, położenie prawne działalności wychowawczej Kościoła w Polsce określały rozmaite rozporządzenia i okólniki, wydawane przez preza Rady Ministrów i ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (WRiOP). Były one najczęściej rozwinięciem lub uzupełnieniem postanowień konstytucji czy artykułów konkordatu.

Na mocy rozporządzenia z dnia 9 XII 1926 r.³⁰ i okólnika z dnia 5 I 1927 r.³¹ szefa resortu WRiOP, Kazimierza Bartla, „praktyki religijne młodzieży szkolnej zostały uznane jako integralna część nauczania i wychowania”³². Od tej pory „w szkołach obowiązywała”³³ wspólna modlitwa przed i po lekcjach, wspólne nabożeństwo w niedziele i święta, na rozpoczęcie i na zakończenie roku szkolnego, wreszcie doroczne rekolekcje i trzy razy w roku wspólna spowiedź i Komunia św.³⁴. Za nadzór nad przebiegiem praktyk religijnych minister uczynił odpowiedzialnymi zarząd szkół i całe grono pedagogiczne. Nauczyciele (niezależnie od swego wyznania) byli zobowiązani do opieki nad młodzieżą w czasie odbywania przez nią praktyk religijnych³⁵. Inspektorzy szkolni i kierownicy szkół zostali zobligowani do ścisłego przestrzegania, aby nauka religii w szkołach była należycie prowadzona. W każdej publicznej szkole powszechnej, w której liczba dzieci szkolnych jednakowego wyznania wynosiła przynajmniej 12 osób, kierownictwo szkoły było zobowiązane zapewnić naukę religii w wymiarze 2 godzin tygodniowo³⁶.

Na mocy rozporządzenia ministra WRiOP z dnia 3 V 1926 r. w egzaminach dojrzałości w seminariach nauczycielskich uczestniczył przedstawiciel właściwego biskupa diecezjalnego³⁷.

Wymienione dekrety zostały przyjęte przez czynniki kościelne z zadowoleniem, chociaż nie brakowało i powodów do niepokojów. Rozporządzenie ministra WRiOP z 1927 r. w sprawie zrzeszeń młodzieży w szkołach średnich dawało dyrektorom szkół wyłączną władzę zakładania i rozwiązywania kółek młodzieżowych, a tym samym i organizacji religijnych, działających na terenie szkół³⁸. Niektórzy z dyrektorów, korzystając z tego uprawnienia, znieśli w swych szkołach Krucjatę Eucharystyczną³⁹. Dopiero ostre protesty władz kościelnych spowodowały zawieszenie w praktyce tego rozporządzenia w odniesieniu do religijnych zrzeszeń szkolnych⁴⁰.

²⁹ Por. Wyczawski, dz. cyt., s. 18; Wiecha, dz. cyt., s. 147 n. Autor reprezentuje charakterystyczne stanowisko lewicy: „Władze kościelne, mając prawo kontrolowania nauki jednego z przedmiotów obowiązkowych oraz kwalifikowania wykładowców tego przedmiotu, uzyskiwały z uwagi na specyfikę tego przedmiotu wgląd w całokształt działalności szkoły. Prawo zaś wyznaczania wizytatorów, którymi byli proboszczowie okolicznych parafii, dawało klerowi możliwości rozciągania kontroli nad nauczycielami”.

³⁰ Dziennik Ustaw RP. Warszawa 1918-1952. 1990-. R. 1927 nr 1 poz. 5.

³¹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa 1919-1939. R. 1927 nr 2 poz. 25 i 32.

³² Wiecha, dz. cyt., s. 148.

³³ Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 147. „Wprowadzano przymus praktyk religijnych (...)”.

³⁴ Wyczawski, dz. cyt., s. 20.

³⁵ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 149.

³⁶ Por. tamże.

³⁷ Rozporządzenie ministra WRiOP z 3 maja 1926 roku. Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 147.

³⁸ Por. Wyczawski, dz. cyt., s. 20.

³⁹ Krucjata Eucharystyczna – ruch młodzieżowy: łączył w założeniu pewne elementy Apostolstwa Modlitwy (kult Serca Pana Jezusa, Eucharystii) z harcerstwem. W szczytowym okresie działalności liczył ok. 190 tys. członków. (Kłoczowski, Müllerowa, Skarbek, dz. cyt., s. 327).

⁴⁰ Por. tamże.

Z ostrym atakiem przeciw rozporządzeniu z dnia 9 XII 1926 r. wystąpiły siły lewicy, z PPS na czele, wzywając ministra WRiOP do „cofnięcia rozporządzenia jako niezgodnego z konstytucją i wymogami nowoczesnego wychowania”⁴¹. Kościół natomiast stając w obronie, powoływał się na obowiązek religijny rodziców domagających się katolickiej szkoły dla swoich dzieci⁴². Odrzucał też zarzuty o odrywanie dzieci od myśli państwowej i ducha narodowego argumentując, iż „wychowanie katolickie najdoskonalej przyczynia się do prawdziwego pożytku narodu”⁴³. Głosy krytyki, łącznie z uchwałami Sejmu (19 VI 1928) i Senatu (22 VI 1928) wzywającymi rząd do cofnięcia rozporządzenia, nie spowodowały jednak żadnej zmiany w praktyce ministerstwa WRiOP⁴⁴, o czym świadczą jego późniejsze dyspozycje⁴⁵.

Poważne zaniepokojenie biskupów wywołały ogłoszone w 1932 roku ustawy o ustroju szkolnictwa i o szkołach prywatnych, z których jedna wprowadzała koedukację jako regułę obowiązującą szkoły powszechne i uprawniała kierowników szkół do ingerowania w prace wszystkich organizacji na terenie szkoły, druga natomiast wszystkie szkoły prywatne poddawała ścisłemu nadzorowi władz państwowych⁴⁶. Biskupi uważali, że ingerencja kierowników zakładów oświatowych w szkolne organizacje religijne jest niezgodna z artykułem I konkordatu⁴⁷. Nadto „domagali się wyjęcia prowadzonych przez kler i zakony szkół spod przewidzianego ustawą nadzoru”⁴⁸. Dopiero wyjaśnienie władz, iż odnośne ustawy będą interpretowane ściśle według konstytucji i konkordatu przez władze wykonawcze, załagodziło spór.

Minister Wojciech Świątosławski dnia 24 III 1936 r. wydał „Polecenie w sprawie korelacji nauki poszczególnych przedmiotów z nauką religii rzymskokatolickiej”⁴⁹. Zostało ono powtórzone dnia 27 X 1938 r. w formie okólnika⁵⁰. Polecało „wszystkim nauczycielom szkół powszechnych oraz gimnazjów zaznajomić się z nowym programem nauki religii rzymskokatolickiej, aby przy realizowaniu programów poszczególnych przedmiotów uwzględnili we właściwy sposób korelację z nauką religii rzymskokatolickiej”⁵¹. Była to realizacja w praktyce zaleceń encykliki Piusa XI „O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży”, która głosiła, iż „Kościół ma prawo (...) i obowiązek (...) czuwania nad całym wychowaniem swoich dzieci, to jest wiernych, w jakimkolwiek zakładzie publicznym czy prywatnym, nie tylko co do nauki religii, jakiej się tam udziela, lecz także co do wszystkich innych przedmiotów i wszystkich zarządzeń, o ile one mają jakiś związek z religią i moralnością”⁵².

Ustawa konstytucyjna z dnia 23 IV 1935 r.⁵³ w artykule 81 uchylała ustawę z 17 III 1921 r. z wyjątkiem 12 artykułów. Pozostały m. in. w mocy artykuły 117, 118 i 120, czyli zasady organizacji szkolnictwa i swobody badań naukowych⁵⁴.

⁴¹ Wiecha, dz. cyt., s. 150.

⁴² Por. DIM, s. 81.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 150.

⁴⁵ Zwłaszcza „Polecenie w sprawie korelacji nauki poszczególnych przedmiotów z nauką religii rzymskokatolickiej” z 24 marca 1936 roku.

⁴⁶ Por. Wyczawski, dz. cyt., s. 20.

⁴⁷ Artykuł I konkordatu gwarantował Kościołowi katolickiemu w Polsce „swobodne wykonywanie jego władzy duchownej, jak również swobodę administracji i zarząd sprawami majątkowymi zgodnie z prawami boskimi i prawem kanonicznym” (Zieliński, dz. cyt., s. 159).

⁴⁸ Por. Wyczawski, dz. cyt., s. 20. Biskupi opowiadali się również przeciwko koedukacji w szkołach powszechnych i średnich.

⁴⁹ Polecenie ministra WRiOP z 24 marca 1936 roku. Dziennik Urzędowy MWRiOP nr 2 poz. 41.

⁵⁰ Okólnik ministra WRiOP z 27 października 1938 roku. Dziennik Urzędowy MWRiOP nr 21 poz. 340.

⁵¹ Polecenie ministra WRiOP z 24 marca 1936 roku, cyt. za: Wiecha, dz. cyt., s. 150. Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 147.

⁵² DIM, s. 21.

⁵³ Dziennik Ustaw RP 1935 nr 30 poz. 227.

Z przedstawionego materiału wynika, iż podstawy prawne wychowawczej działalności Kościoła w II Rzeczypospolitej były wyraźnie zarysowane i tworzyły spójny system. Ogromny wysiłek szkolny lat międzywojennych uważany jest przez wielu autorów⁵⁵ za jedną z najchłubniejszych kart tego okresu.

Ścisły związek nauki religii i życia religijnego ze szkołą odbił się bardzo poważnie na podniesieniu kultury religijnej. Paradoksalną rzeczą jest natomiast, że do wymienionych aktów prawnych odwoływały się władze Polski Ludowej, szukając w nich prawnego poparcia dla swych działań zmierzających do laicyzacji polskiego szkolnictwa.

II. POLSKIE SZKOLNICTWO W NOWEJ SYTUACJI SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ

I. Lata 1944 – 1949

Równoległe z procesem wyzwolenia ziem polskich spod okupacji niemieckiej przystąpiono do odbudowy i reorganizacji struktur życia społecznego. W Polsce Ludowej do roku 1952, czyli do uchwalenia ustawy zasadniczej, sytuację prawną Kościoła katolickiego i jego działalności wychowawczej, jak też całego systemu oświaty i wychowania, określały akty prawne powstałe w okresie II Rzeczypospolitej⁵⁶.

Pierwszy oficjalny dokument władzy ludowej w Polsce ustalający podstawy nowego ustroju państwowego, ogłoszony 22 VII 1944 r. w Chełmie Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, deklarował „przywrócenie wszystkich swobód demokratycznych, równości wszystkich obywateli bez różnicy rasy, narodowości czy wyznania, wolności organizacji politycznych, zawodowych, prasy i sumienia”⁵⁷.

Manifest PKWN przejściowo nawiązywał do konstytucji z 17 III 1921 r., której „podstawowe założenia obowiązywać miały aż do zwołania wybranego w demokratycznej ordynacji wyborczej Sejmu Ustawodawczego i uchwalenia nowej konstytucji”⁵⁸. Ponieważ problematyczne było rozumienie terminu „podstawowych założeń konstytucji”, dochodziło do szeregu trudności i rozbieżności w interpretacji postanowień konstytucyjnych. Rodził się problem, czy konstytucja obowiązuje w całości czy tylko w części. Zagadnienie to dotyczyło w dużej mierze spraw związanych ze stosunkiem państwa do religii i Kościoła. Szczególnie drażliwy był artykuł 120 mówiący o przymusowej nauce religii⁵⁹. Za obowiązywaniem całości postanowień konstytucji marcowej opowiadał się Kościół rzymskokatolicki⁶⁰, Stronnictwo Pracy i Polskie Stronnictwo Ludowe⁶¹.

W praktyce treść artykułu 120 obowiązywała tylko w takim zakresie, w jakim realizowało je ustawodawstwo zwykłe Polski Ludowej. Ustawy zwykłe mogły więc dopuszczać realizację tego artykułu, określać zakres jego stosowania, a także dokonywać zmian w tej dziedzinie⁶².

⁵⁴ Por. Ajnenkiel, dz. cyt., s. 330.

⁵⁵ Np. S. Mauersberg, L. Grochowski, A. Czubiński, H. E. Wyczawski, J. Kłoczowski, L. Müllerowa.

⁵⁶ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 133.

⁵⁷ Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego do narodu polskiego. Załącznik do Dziennika Ustaw RP 1944 nr 1. Por. Ajnenkiel, dz. cyt., s. 352 n.

⁵⁸ Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 53.

⁵⁹ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 156; Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 54.

⁶⁰ Por. „Tygodnik Powszechny” 1 (1945) nr 25, s. 1.

⁶¹ Por. *Wystąpienie S. Mikołajczyka na kongresie PSL w styczniu 1946 r.*, „Gazeta Ludowa” 2 (1946) nr 21, s. 1n.

⁶² Por. Wiecha, dz. cyt., s. 156.

Jedną z pierwszych decyzji rządu Polski Ludowej było uznanie za nieważny konkordat zawartego między Rzeczypospolitą Polską a Stolicą Apostolską⁶³. Miało to miejsce 12 IX 1945 r. Z dużą siłą władze państwowe przystąpiły do procesów laicyzacji życia publicznego⁶⁴. W dziedzinie oświaty dokładały starań, aby nowe rozporządzenia stwarzały podstawy prawne do położenia kresu przedwrześniowej praktyce obowiązkowego nauczania religii w szkole. W okólniku z 13 IX 1945 r., już w ramach programu laicyzującego, minister oświaty Czesław Wycech, opierając się na opinii prawnej ministra sprawiedliwości z 29 VIII 1945 r. w sprawie nauczania religii w szkołach w świetle postanowień konstytucji z 1921 r.⁶⁵ zarządził:

„1. Nauka religii jest obowiązkowa dla uczniów należących do wyznań uznanych przez państwo we wszystkich szkołach (z wyjątkiem szkół wyższych) państwowych, publicznych, samorządowych oraz w tych szkołach, które korzystają z zasiłków państwowych lub samorządowych.

2. Uczniowie, których rodzice (prawni opiekunowie) zadeklarują, iż nie życzą sobie, by ich dzieci pobierały naukę religii, ponieważ nie odpowiada to ich przekonaniom religijnym, są od nauki tego przedmiotu zwolnieni.

3. Uczniom, o których mowa w pkt. 2, w świadectwie, katalogu szkolnym i w księdze ocen nie wystawia się oceny z nauki religii”⁶⁶.

Okólnik ten stworzył nową sytuację prawną i religia przestała być przedmiotem obowiązkowym. Był to krok, który zapoczątkował działania zmierzające do całkowitego zeświecczenia szkoły⁶⁷. Pozostały nadal w praktyce szkolnej formy kultu, jak np.: zbiorowy udział w nabożeństwach niedzielnych i świątecznych, modlitwy przed i po lekcjach, rekolekcje i spowiedź⁶⁸. Zostały one jednak usunięte w najbliższym czasie zarządzeniami poszczególnych kuratoriów szkolnych⁶⁹.

Władze starały się występować w roli zwolenników tolerancji, dla których nauka religii w szkole jest częścią składową systemu szkolnego⁷⁰. Równolegle jednak prowadziły politykę laicyzacji szkolnictwa, idąc ku temu dwiema drogami: poprzez przemiany w całym szkolnictwie i poprzez nadawanie części szkół charakteru szkół TPD (do maja 1949 roku RTPD)⁷¹.

Dnia 19 II 1947 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę konstytucyjną o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, zwaną małą konstytucją⁷². Trzy dni po przyjęciu tej ustawy, Sejm uchwalił, jako jej uzupełnienie, deklarację

⁶³ Tekst uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej był opublikowany w prasie oraz w innych wydawnictwach nieurzędowych. (Por. m.in.: T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974, s. 433).

⁶⁴ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 160.

⁶⁵ „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1 (1945) nr 1.

⁶⁶ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty, Warszawa 1945-1987. R. 1945 nr 4 poz. 189. Por. E. Grzelak, *Z problematyki rozdziału Kościoła*, s. 80; *Historia wychowania. Wiek XX*, s. 305.

⁶⁷ Por. S. Markiewicz, *Państwo i Kościół w Polsce Ludowej*, Warszawa 1981, s. 46 n.

⁶⁸ Por. A. Biliński, *Marksistowska a katolicka koncepcja wolności sumienia i wyznania*, Poznań 1973, s. 71.

⁶⁹ Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 150.

⁷⁰ Np. minister Oświaty Stanisław Skrzeszewski na I Zjeździe Oświatowym w Łodzi (18-22.06.1945) stwierdził: „Zapewniamy w myśl wytycznych naszego rządu całkowitą swobodę nauczania religii w szkole oraz praktyk religijnych” (*Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi*, Warszawa 1945, s. 59).

⁷¹ RTPD – Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci powstało w 1919 r. w Warszawie przy CKW PPS, przybrało tę nazwę w 1926 r.; prowadziło zakłady opiekuńczo-wychowawcze, przedszkola, szkoły, wychowując dzieci w duchu laickim. W 1946 r. wznowiło działalność. W maju 1949 r. z połączenia z Chłopskim Towarzystwem Przyjaciół Dzieci powstało Towarzystwo Przyjaciół Dzieci (TPD).

⁷² Dziennik Ustaw RP 1947 nr 18 poz. 71.

w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich⁷³. Deklarował w niej „równość wobec prawa bez względu na narodowość (...), religię; wolność sumienia i wolność wyznania”⁷⁴.

Dekretowi „O ochronie wolności sumienia i wyznania”⁷⁵ wydanemu 5 VIII 1949 r. władze nadały charakter odpowiedzi na dekret Stolicy Apostolskiej z 13 VII 1949 r. Dokument Watykanu groził ekskomuniką wszystkim katolikom, którzy świadomie i dobrowolnie popieraliby lub należeli do partii komunistycznych oraz czytali i rozpowszechniali propagandę komunistyczną⁷⁶. Dekret Rady Ministrów zatwierdzony przez Radę Państwa w artykule 1 poręczał wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania. Przepisy karne tego dekretu chroniły obywateli przed dyskryminacją ze strony władz administracyjnych na tle przynależności wyznaniowej bądź poglądów religijnych (pod karą więzienia do lat 5 – art. 2). Jako ochronę przed naciskami kleru w artykułach 3 i 4 umieszczono zapis o zakazie zmuszania (ale też i powstrzymywania) od udziału w praktykach religijnych⁷⁷. Artykuł 8 zastrzegał, że wolność sumienia i wyznania nie może być wykorzystywana do celów wrogich ustrojowi państwa. Dekret ten był w późniejszym czasie często wykorzystywany przez władze jako juredyczne potwierdzenie prawa powoływania szkół TPD i usuwania religii ze szkół w imię „wolności sumienia”.

2. Lata 1950 – 1960

Rok 1950 rozpoczął się od upaństwowienia w styczniu bardzo rozbudowanej organizacji ogólnokościelnej „Caritas” prowadzącej działalność charytatywną⁷⁸. Wobec narastającej presji władz państwowych Episkopat pod przewodnictwem Prymasa Stefana Wyszyńskiego zdecydował się na zawarcie w dniu 14 IV 1950 r. w Gnieźnie z przedstawicielami rządu Rzeczypospolitej Polskiej kompromisowego porozumienia⁷⁹. Było ono teoretycznie oparte na zasadzie wzajemnego poszanowania praw obu stron⁸⁰. Biskupi mając na względzie dobro Kościoła i współczesną polską rację stanu zobowiązali się do lojalności wobec państwa⁸¹, odjęcia się od podziemia, nie występowania przeciwko dobrowolnej kolektywizacji wsi⁸². Rząd deklarował natomiast w punkcie 10, iż:

„a) nie zamierza ograniczyć obecnego stanu nauczania religii w szkołach; programy nauczania religii będą opracowane przez władze szkolne wspólnie z przedstawicielami Episkopatu; szkoły będą zaopatrzone w odpowiednie podręczniki; nauczyciele religii świeccy i duchowni będą traktowani na równi z nauczycielami innych przedmiotów; wizerunków nauczania religii władze szkolne będą powoływały w porozumieniu z Episkopatem;

b) nie będą stawiały przeszkód uczniom w braniu udziału w praktykach religijnych poza szkołą.

ANEKS. W niedziele i święta oraz na początku i na końcu roku szkolnego będzie odprawiana dla uczniów Msza św.; zgłaszającym się uczniom do rekolekcji i Komunii św. władze zapewnią w okresie wielkopostnym lub wielkanocnym – trzy dni wolne od zajęć

⁷³ Por. Ajnenkiel, dz. cyt., s. 363n.

⁷⁴ Sejm Ustawodawczy RP 1947-1952. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia w dniu 22.02.1947, łam 8/45. Cyt. za: Ajnenkiel, dz. cyt., s. 363n.

⁷⁵ Dziennik Ustaw RP 1949 nr 45 poz. 334.

⁷⁶ Por. P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski*, t. 1, Londyn 1979, s. 341; Czubiński, Topolski, dz. cyt., s. 565; Czubiński, dz. cyt., s. 346.

⁷⁷ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 167.

⁷⁸ Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 383.

⁷⁹ Tamże. Por. Czubiński, dz. cyt., s. 347; Czubiński, Topolski, dz. cyt., s. 565.

⁸⁰ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 168.

⁸¹ Inaczej to ujmuje np. Czubiński: „Episkopat podporządkował się władzom państwowym.” (Czubiński, dz. cyt., s. 346).

⁸² Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 383.

szkolnych; władze szkolne ustalały godziny dla młodzieży zgłaszającej się do bierzmowania w czasie wizytacji biskupiej; władze szkolne nie będą stawiały przeszkód w odmawianiu modlitwy przed lekcjami i po lekcjach tym uczniom, którzy sobie tego życzą.

c) istniejące dotychczas szkoły o charakterze katolickim będą zachowane, natomiast Rząd będzie przestrzegać, aby szkoły te lojalnie wykonywały zarządzenia i wypełniały program ustalony przez władze państwowe;

d) szkoły prowadzone przez Kościół katolicki będą mogły korzystać z praw szkół państwowych na ogólnych zasadach; w razie tworzenia lub przekształcania szkoły zwykłej na szkołę bez nauki religii, rodzice katoliccy, którzy będą sobie tego życzyli, będą mieli prawo i możliwość posyłania dzieci do szkół z nauczaniem religii⁸³.

Porozumienie było aktem o charakterze precedensu⁸⁴. Było bowiem pierwszą tego rodzaju umową w krajach socjalistycznych. Miało według Prymasa Wyszyńskiego siłą rzeczy hamować twardość państwa i pozwolić zachować Kościołowi duży stopień niezależności⁸⁵. Dialogowi miała służyć powołana w kilka miesięcy po objęciu prymasostwa⁸⁶ Komisja Mieszana złożona z przedstawicieli Kościoła i państwa dla rozpatrywania spraw spornych, rosnących lawinowo⁸⁷.

Porozumienie w temacie szkolnym regulowało zasady nauczania religii w szkołach. Poprzez zastrzeżenie sobie wpływu na opracowywanie programów nauczania religii i powoływanie wizytatorów, rząd potwierdzał świecki charakter szkoły w Polsce, a nauka religii miała być traktowana jako przedmiot fakultatywny⁸⁸.

W 1951 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej powołał Komisję Konstytucyjną, która 27 I 1952 r. ogłosiła projekt nowej konstytucji i wezwała naród do przedyskutowania go⁸⁹. Zgodnie z wezwaniem Episkopat wystosował 11 II swoje postulaty konstytucyjne do B. Bieruta⁹⁰ jako przewodniczącego Komisji Konstytucyjnej. Niestety, cenzura nie dopuściła do wydrukowania postulatów Episkopatu w prasie katolickiej⁹¹. W piśmie biskupi wyrażali swoją obawę o sytuację prawną Kościoła według projektu konstytucji. Najwięcej kontrowersji budził artykuł 70 mówiący o rozdziale Kościoła od państwa⁹². Episkopat żądał zabezpieczenia swych praw i postulował m. in. w punkcie 3 „uznanie prawa Kościoła do prowadzenia Seminariów Duchownych niższych i wyższych, własnego szkolnictwa i do nauczania religii w szkołach”⁹³. Dalej list podawał argumenty na poparcie tych praw, mianowicie: „Było uznane w konstytucji z 1921 r., artykuł 120 i szanowane aż dotąd; jest zawarte w «Porozumieniu» jako rzecz bezsporna, mieszcząca w sobie specjalne zobowiązania państwa; o szkole i wychowaniu mówi projekt Konstytucji, należy więc uwydatnić rolę i prawo wszystkich czynników wychowawczych (Kościół, Rodzina); nie może być rozdzwieku pomiędzy wychowaniem w szkole, a katolickim wy-

⁸³ Tekst Porozumienia cyt. za: Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1, s. 368 n. Por. LPEP, s. 91-93.

⁸⁴ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 169.

⁸⁵ Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 384.

⁸⁶ Biskup lubelski ks. Stefan Wyszyński został mianowany arcybiskupem gnieźnieńskim i warszawskim i Prymasem Polski w dniu 12 listopada 1948 r. Komisja Mieszana została powołana w lipcu 1949 r. W jej skład weszli: m. in. Władysław Wolski, gen. Edward Ochab, poseł Franciszek Mazur. Z wyboru Episkopatu: biskupi Tadeusz Zakrzewski, Michał Klepacz, Zygmunt Choromański. (por. K. Doła, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1944-76. Kronika wydarzeń*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, s. 200 n).

⁸⁷ Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 384.

⁸⁸ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 169; A. Micewski, *Kardynał Wyszyński Prymas i mąż stanu*, t. 1-2, Paris 1982, t. 1, s. 64.

⁸⁹ Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1, s. 466.

⁹⁰ List Episkopatu Polski do Prezydenta Bolesława Bieruta. Warszawa 11.02.1952, w: Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1, s. 467-478.

⁹¹ Por. tamże.

⁹² Artykuł 70. 2 konstytucji: „Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku do Kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy.”

⁹³ Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1, s. 474.

chowaniem w rodzinie i Kościele⁹⁴. Było to potwierdzeniem treści postulatów skierowanych 14 III 1947 r., tuż po wyborze Sejmu Ustawodawczego, na ręce premiera Józefa Cyrankiewicza⁹⁵.

Dnia 22 VII 1952 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił konstytucję Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁹⁶. Stosunek państwa socjalistycznego do obywateli w sferze wyznaniowej wyrażały artykuły 69 i 70⁹⁷, które zawierały z jednej strony gwarancje praw obywateli do wolności sumienia i wyznania oraz do równości niezależnie od stosunku do religii, a z drugiej – rozdział Kościoła od państwa⁹⁸. Dokonując rozgraniczenia sfery działania Kościoła od sfery działania państwa, od strony negatywnej⁹⁹, konstytucja zapoczątkowała „nowy okres laicyzacji szkolnictwa, w którym decydującą rolę spełnia już nie wola rodziców lub opiekunów (jak to wynikało z podstawowych założeń konstytucji marcowej), lecz zasada konstytucyjna i oparte na niej przepisy prawne”¹⁰⁰. Ustawa lipcowa była „tylko zapowiedzią sposobu regulacji stosunków państwowo – kościelnych, za którą nie wydano jeszcze decyzji wykonawczych, chociaż ze szkolnictwa średniego w czasie kilku lat wyeliminowano już nauczanie religii i znacznie ograniczono je w szkole podstawowej, z wyjątkiem szkół wiejskich”¹⁰¹.

Kolejne lata pomimo „Porozumienia” i zagwarantowanej w ustawie zasadniczej wolności sumienia przyniosły dalsze zaostrzenie walki z religią w szkole. Presja stawała się coraz silniejsza, prowadząc systematycznie do usuwania ze szkół lekcji religii i zamykania szkół katolickich¹⁰². Punkt kulminacyjny napięcia¹⁰³ stanowił „Dekret o obsadzaniu duchowych stanowisk kościelnych”¹⁰⁴. W odpowiedzi Episkopat wystosował na ręce premiera Bolesława Bieruta memoriał, który przeszedł do historii pod nazwą „Non possumus”¹⁰⁵. Posunięciem rządu było aresztowanie Prymasa Polski 25 IX 1953 r. i skaza-

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ *Katolickie postulaty konstytucyjne*, „Tygodnik Powszechny” 3 (1947) nr 16.

⁹⁶ Dziennik Ustaw 1952, nr 33, poz. 232.

⁹⁷ Artykuł 69. konstytucji: 1. „Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Naruszenie tej zasady przez jakiegokolwiek bezpośrednie lub pośrednie – uprzywilejowanie albo ograniczenie w prawach ze względu na narodowość, rasę czy wyznanie podlega karze. 2. Szerzenie nienawiści lub pogardy, wywoływanie waśni albo poniżanie człowieka ze względu na różnice narodowości, rasy czy wyznania jest zakazane.

Artykuł 70. 1. Polska Rzeczypospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych [sic!]. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. 2. Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku do Kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy. 3. Nadużywanie wolności sumienia dla celów godzących w interesy PRL jest karane.”

⁹⁸ Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 81.

⁹⁹ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 200.

¹⁰⁰ H. Świątkowski, *Podstawy prawne nauczania religii w PRL*, „Wychowanie” 12 (1962) nr 8, s. 31. Cyt. za: Wiecha, dz. cyt., s. 201. Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 155.

¹⁰¹ Mysiek, *Polityka wyznaniowa*, s. 270.

¹⁰² Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 384.

¹⁰³ Por. A. Micewski, *Współrzędzić czy nie kłamać? PAX i Znak w Polsce 1945-1976*, Paryż 1978, s. 51.

¹⁰⁴ Tekst przytacza m. in. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 1, s. 490n.

¹⁰⁵ Tamże, s. 497. Już w pierwszej części memoriału była zawarta ocena stanu szkolnictwa: „Wbrew uroczystym zapewnieniom, nawet po roku 1950, szkoły katolickie zostały w wielkiej ilości skasowane. Inne skazuje się na po-wolne zamieranie przez znoszenie poszczególnych klas. Nielicznym szkołom jeszcze istniejącym narzucono program o ideologii antychrześcijańskiej (...). Ze szkół państwowych religię usuwa się systematycznie pod pozorem zamiany ich na szkoły Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (...). W szkołach pozostałych, redukuje się ilość godzin przeznaczonych na nauczanie religii.”

nie go na odosobnienie, które trwało ponad 3 lata¹⁰⁶. Uwolnienie Kardynała Wyszyńskiego było jednym z pierwszych kroków Władysława Gomułki rozpoczynającego proces demokratyzacji życia kraju¹⁰⁷. Nastąpiło ono 28 X 1956 r.. Był to efekt silnej presji opinii publicznej. Jednym z postulatów demonstrujących robotników Poznania w dniu 28 VI 1956 r. było żądanie uwolnienia Księdza Prymasa.

W dniu 4 XI 1956 r. została utworzona Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu i Episkopatu dla opracowania postanowień dostosowanych do nowych warunków i odpowiadających obydwu stronom¹⁰⁸. Miesiąc później, 4 XII¹⁰⁹, opublikowano komunikat, który podał zasady uregulowania stosunków Kościół – państwo¹¹⁰. W punkcie 2 poruszono sprawę nauki religii w szkole:

„W celu uregulowania nauczania religii w szkole, ustalono następujące zasady: Zapewnia się pełną swobodę i gwarantuje dobrowolność pobierania nauki religii w szkołach podstawowych i średnich dla dzieci, których rodzice wyrażają takie życzenie. Nauczanie religii będzie prowadzone w szkołach jako przedmiot nadobowiązkowy. Władze szkolne obowiązane są umożliwić pobieranie nauki religii przez odpowiedni rozkład zajęć szkolnych. Wykładowcy religii będą powołani przez władze szkolne w porozumieniu z władzami kościelnymi. Nauczyciele religii opłacani są z budżetu Ministerstwa Oświaty. Programy nauki religii oraz podręczniki do nauki religii wymagają zatwierdzenia przez władze kościelne i szkolne. Władze szkolne dołożą starań, ażeby umożliwić dzieciom i młodzieży swobodny udział w praktykach religijnych poza szkołą.

Władze szkolne i duchowieństwo zapewnią całkowitą swobodę i tolerancję zarówno dla wierzących, jak i dla niewierzących, i będą zdecydowanie przeciwdziałać wszelkim przejawom naruszania wolności sumienia”¹¹¹.

Dnia 8 XII 1956 r. minister oświaty, Władysław Bieńkowski wydał zarządzenie wykonawcze w sprawie nauczania religii w szkołach¹¹², zawierające podane wyżej ustalenia Komisji Wspólnej oraz dodatkowo: nauczanie religii jako przedmiotu nadobowiązkowego powinno odbywać się w zasadzie po godzinach zajęć obowiązkowych (2d); nauczanie religii może odbywać się także w lokalach pozaszkolnych (2f); nauczycielem religii nie może być nauczyciel przedmiotów świeckich (3); lekcje religii mogą być hospitowane i wizytowane zarówno przez przedstawicieli władzy kościelnej, jak i przez władze oświatowe oraz kierowników szkół; rodzice winni wyrazić na piśmie życzenie nauczania religii dla swoich dzieci¹¹³. Trzy dni później został wydany przez ten sam resort okólnik zezwalający na prowadzenie szkół bez nauki religii lub takich klas na życzenie większości rodziców¹¹⁴.

¹⁰⁶ Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 384.

¹⁰⁷ Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 120.

¹⁰⁸ W skład Komisji Wspólnej weszli ze strony rządu: Zenon Kliszko i Jerzy Sztachelski; ze strony Episkopatu: biskupi Michał Klepacz i Zygmunt Choromański. Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 133; Wiecha, dz. cyt. s. 201.

¹⁰⁹ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 202.

¹¹⁰ Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 134.

¹¹¹ *Komunikat Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu*. „Trybuna Ludu” 8 (1956) nr 342. Cyt. za: Wiecha, dz. cyt., s. 202. Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 135; *W sprawie powrotu religii do szkół. Warszawa 08.12.1956*, w: *Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974*, Paris 1975, s. 263-265.

¹¹² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 156.

¹¹³ Por. Markiewicz, dz. cyt., s. 131nn; *Historia wychowania. Wiek XX*, s. 382; J. Guranowski, *Istota i metody laicyzacji życia społecznego*, w: *Religia i laicyzacja. Materiały do studiowania zagadnień światopoglądowych i naukowego ateizmu*, Warszawa 1961, s. 244; E. Syzdek, *Laicyzacja i świeckie wychowanie w Polsce. Główne kierunki przemian w latach 1918-1968*, Warszawa 1971, s. 94 n.

¹¹⁴ Por. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 157.

Dnia 26 I 1957 r. Bieńkowski wydał zarządzenie określające kwalifikacje wymagane od nauczycieli religii¹¹⁵. Zgodnie z tym zarządzeniem władze kościelne mogły zatrudnić więcej osób do nauczania religii, co zaspokoiło w pewnym zakresie potrzeby Kościoła¹¹⁶. Było to jednak tylko pozorne udogodnienie dla Kościoła. Równoległe bowiem, w styczniu i lutym 1957 roku zostało utworzone Towarzystwo Szkoły Świeckiej (TSŚ), domagające się zapewnienia nauczycielom i dzieciom rodziców niewierzących pełnej swobody sumienia¹¹⁷, oraz Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomysłicieli (SAiW), dążące do całkowitego zeświecczenia instytucji społecznych, a przede wszystkim szkoły¹¹⁸.

Powrotem do polityki laicyzacji polskiego szkolnictwa był okólnik Ministerstwa Oświaty z 4 VIII 1958 r. w sprawie przestrzegania świeckości szkoły¹¹⁹. Zakazywał on m. in.: udziału nauczycieli i wychowawców w organizowaniu wśród młodzieży praktyk religijnych, dekoracji izb szkolnych emblematami religijnymi, odmawiania modlitwy w szkole, odbywania lekcji religii w godzinach przeznaczonych na zajęcia obowiązkowe¹²⁰. W tym samym dniu, 4 VIII, zostało również wydane zarządzenie ministra oświaty w sprawie nauczycieli religii¹²¹, które stwierdzało, iż osoby przynależące do zgromadzeń zakonnych nie mogą pracować jako nauczyciele religii w szkołach państwowych. Szerzej tę sprawę wyjaśnił okólnik Ministerstwa Oświaty z 6 VIII 1958 r.¹²²

Zarządzenie z 4 VIII 1958 r. było uderzeniem w katechizację. Pozbawiało ono prawa nauczania religii znaczny procent katechetów, uniemożliwiając tym samym Kościołowi działalność wychowawczą. W wielu placówkach oświatowych powodowało niemożliwość obsadzenia etatu katechety z powodu braku dostatecznej liczby kleru diecezjalnego.

Przywrócenie nauki religii w szkołach jako przedmiotu nadobowiązkowego nie oznaczało, że państwo zrezygnowało z walki o świeckie wychowanie¹²³. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza pod kierownictwem I sekretarza Władysława Gomułki przyjęła ostry kurs wobec Kościoła i jego działalności. Dowodem tego były m. in. poufne wskazówki udzielone przez Komitet Centralny niższym szczeblom partyjnym w liście wystosowanym w lipcu 1958 r. do egzekutyw Komitetów Wojewódzkich, Powiatowych i Miejskich PZPR¹²⁴. Zarząd Partii wysunął zarzuty przeciw „ofensywie Episkopatu”. Jako pierwszą dziedzinę wymieniono szkolnictwo, gdzie Kościół chce odebrać szkole jej świecki charakter¹²⁵. Postulaty na przyszłość były realizacją szeroko zakrojonego procesu laicyzacji życia społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem wychowania. Zalecano m. in. dążenie do rozszerzenia liczby szkół bez nauczania religii, obsadzania miejsc w komitetach rodzicielskich rodzicami – członkami partii¹²⁶.

¹¹⁵ Por. Zarządzenie ministra oświaty w sprawie kwalifikacji zawodowych nauczycieli religii w szkołach podstawowych i średnich. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1957, nr 1, poz. 4.

¹¹⁶ Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 151.

¹¹⁷ Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 217.

¹¹⁸ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 208.

¹¹⁹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1958, nr 9, poz. 123.

¹²⁰ Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 219.

¹²¹ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty nr 9, poz. 121.

¹²² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty nr 9, poz. 124. W odpowiedzi na te zarządzenia Episkopat wystosował list do ministra oświaty (*Sekretarz Episkopatu Polski Z. Choromański do Ministra Oświaty PRL Władysława Bieńkowskiego. Warszawa 24.09.1958*, „Pismo Okólne Biura Prasowego Episkopatu Polski”, Warszawa 23 (1990) nr 14, s. 27-30).

¹²³ Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 220.

¹²⁴ List Komitetu Centralnego do egzekutyw Komitetów Wojewódzkich, Powiatowych i Miejskich PZPR. Warszawa lipiec 1958, w: Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 223-242. Por. Mysiek, *Polityka wyznaniowa*, s. 280; Cz. Żerosławski, *Marksistowsko-leninowskie źródła inspiracji jedności wierzących i niewierzących*, w: *Polityka wyznaniowa. Tło, warunki, realizacja*. Pr. zb. pod red. W. Mysika, M. T. Staszewskiego, Warszawa 1975, s. 74 n.

¹²⁵ Por. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 225.

¹²⁶ Por. tamże, s. 236.

Minister oświaty wydał 14 IV 1959 r. zarządzenie w sprawie szkół i klas bez nauczania religii¹²⁷. Było ono kolejnym aktem mającym na celu pełne usunięcie nauki religii ze szkoły. Zezwalało na tworzenie klas bez nauczania religii w szkołach, gdzie była nauczana, oraz, jeśli większość rodziców uczniów nie wyrażała życzenia pobierania nauki religii przez ich dzieci, na rezygnację z niej. Efektem tego zarządzenia była malejąca z roku na rok liczba szkół, w których nauczano religii¹²⁸.

3. Lata 1961 – 1981

Od 1960 r. ponownie zaczął się konflikt pomiędzy państwem i Kościołem¹²⁹. W styczniu 1961 r. VII Plenum KC PZPR poświęcone było sprawie reformy szkolnictwa podstawowego i średniego. Stanowiło istotny krok ku definitywnemu usunięciu nauki religii ze szkół i wpływów wychowawczych Kościoła¹³⁰.

Nowym etapem w dziejach polskiego szkolnictwa a zarazem zakończeniem procesu sekularyzacji szkoły w PRL, było wydanie w dniu 15 VII 1961 r. przez Sejm ustawy „O rozwoju systemu oświaty i wychowania”¹³¹, która wprowadzała zasadę świeckości szkoły (artykuł 1) i nadawała ministrowi oświaty prawo nadzoru nad wszelką pozaszkolną działalnością oświatowo-wychowawczą i nad innymi formami pracy z dziećmi i młodzieżą (artykuł 39 pkt 2). Odtąd w szkole ani w żadnej innej państwowej placówce oświatowo-wychowawczej nie mogło mieć miejsca nauczanie religii jak również żadne praktyki religijne. Działalność wychowawcza Kościoła została ograniczona do punktów katechetycznych. Mówiło o tym zarządzenie ministra oświaty z 19 VIII 1961 r.¹³², które uzależniało prowadzenie nauki religii od uzyskania zezwolenia właściwego inspektoratu oświaty. Zarządzenie to rozwijała instrukcja Ministerstwa Oświaty z 12 IX 1961 r. w sprawie rejestracji punktów katechetycznych¹³³.

W latach 60-tych, po wprowadzeniu w życie ustawy lipcowej z 1961 roku, następnymi posunięciami zmierzającymi do ograniczenia działalności wychowawczej Kościoła, jak też w tym wypadku – Magisterium Kościoła, były podejmowane próby wizytacji i inwigilacji punktów katechetycznych. Żądano wykazów dzieci uczęszczających na katechizację i rocznych sprawozdań z działalności punktu¹³⁴.

Kolejną sprawą zaogniającą wzajemne stosunki był program Wielkiej Nowenny przed Millenium Chrztu Polski. Zbliżające się 1000-lecie istnienia państwa polskiego partia chciała wykorzystać w celach umocnienia tradycji racjonalistycznych i świeckich. I sekretarz Władysław Gomułka rzucił hasło budowy 1000 szkół dla uczczenia tysiąca lat państwowości polskiej¹³⁵. Natomiast Kościół akcentował religijne aspekty Millenium, przygotowując Naród do odnowy życia moralnego i społecznego¹³⁶. Sprawie wychowa-

¹²⁷ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1959 nr 3 poz. 39. Por. Wiecha, dz. cyt., s. 216.

¹²⁸ Np. w roku szkolnym 1959/60 na ogólną liczbę 28 tys. szkół państwowych (podstawowych i średnich) nauczano religii w 21,5 tys. szkół. W 1960/61 już tylko w 6,5 tys. (Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 221).

¹²⁹ Por. Czubiński, Topolski, dz. cyt., s. 591; W. Góra, *Polska Rzeczpospolita Ludowa 1944-1974*, Warszawa 1976, s. 393.

¹³⁰ Por. Wiecha, dz. cyt., s. 212.

¹³¹ Dziennik Ustaw PRL 1961, nr 32, poz. 160. Por. Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 224.; Wiecha, dz. cyt., s. 223 n; Markiewicz, dz. cyt., s. 133; *Historia wychowania. Wiek XX*, s. 388.

¹³² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1961, nr 10, poz. 124.

¹³³ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1961, nr 11, poz. 144.

¹³⁴ Por. Micewski, *Kardynał Wyszyński*, t. 1, s. 52; t. 2, s. 198; Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 189; Godlewski, *Kościół Rzymskokatolicki*, s. 228.

¹³⁵ Por. Czubiński, dz. cyt., s. 364.

¹³⁶ Por. Kłoczowski, Müllerowa, *W dwudziestym stuleciu*, s. 402.

nia młodzieży i szkolnictwu poświęcony był VI Rok Wielkiej Nowenny (6 V 1962 – 5 V 1963) przebiegający pod hasłem „Młodzież wierna Chrystusowi”¹³⁷.

Sytuacja konfliktowa utrzymała się do końca lat sześćdziesiątych. Jedną z pierwszych decyzji nowego Biura Politycznego KC PZPR, ukształtowanego po kryzysie grudniowym 1970 r., na którego czele stanął Edward Gierek, było powołanie do życia w styczniu 1971 r. specjalnego Komitetu Ekspertów celem zbadania stanu oświaty. W maju 1973 r. Komitet przedstawił obszerny „Raport o stanie oświaty w PRL”, który miał stanowić podstawę do opracowania kompleksowej koncepcji rozwoju systemu oświatowego w Polsce. Nie został on jednak wzięty pod uwagę w toku podejmowania reform szkolnych. Sejm podjął uchwałę zapowiadającą wprowadzenie jednolitego 10-letniego systemu szkolnego¹³⁸. Decyzja ta spotkała się z dezaprobatą społeczeństwa jak również Episkopatu. Krytyce poddano systematycznie pogarszające się programy nauczania i podręczniki szkolne. Zaczęto dostrzegać zjawisko regresu w szkolnictwie, zarówno w wyposażeniu szkół, jak też dotyczące czasu nauczania, treści i metody¹³⁹. W lata osiemdziesiąte, lata kryzysu społeczno-gospodarczego, polskie szkolnictwo wchodziło osłabione przez nieudane próby reform, rozbite, o ograniczonych możliwościach wychowawczych.

Na podstawie przedstawionych dokumentów i opinii można prześledzić przemiany systemu oświatowo-wychowawczego w Polsce Ludowej w latach 1944-1981 zmierzające do laicyzacji szkolnictwa. Nawiązanie do okresu II Rzeczypospolitej miało na celu ukazanie podstaw prawnych działalności wychowawczej Kościoła. Do ustaleń prawnych tego okresu będzie nawiązywał często Episkopat, występując w obronie prawa do obecności religii w szkole. Wejście Polski po II wojnie światowej na drogę przeobrażeń ustrojowych determinowało pryncypia polityczne, które z kolei określały treść rozwiązań legislacyjnych, podejmowanych przez państwo. Rząd polski od pierwszych chwil wyzwolenia prowadził politykę, której źródłem była ideologia marksizmu-leninizmu. W konsekwencji polityka szkolna państwa była ciągłym, świadomym, o różnym stopniu nasilenia, wypieraniem wpływów wychowawczych Kościoła ze szkolnictwa. W nowej sytuacji społeczno-politycznej Episkopat występował¹⁴⁰ w obronie niezbywalnych praw narodu, który w przeważającej części wyznawał religię katolicką; prawa do Boga, do wolności religii, nauczania i wychowania publicznego odpowiadającego przekonaniom polskiej rodziny. Stawał w obronie polskiej młodzieży poddawanej systematycznej indoktrynacji ateistycznej w szkołach państwowych, pozbawionej możliwości wyboru innego typu placówki oświatowej. Okres Polski Ludowej stworzył system oświatowo-wychowawczy, wprawdzie pozbawiony nauczania religii, ale też, pomimo różnorodnych wysiłków, nie przystosowany do wymogów czasu i sytuacji naszego kraju.

¹³⁷ Por. Dola, dz. cyt., s. 223-225.

¹³⁸ Por. Czubiński, dz. cyt., s. 378.

¹³⁹ Tamże. Por. *Memoriał Episkopatu Polski do Rządu PRL o wolności religijnej jako podstawie normalizacji stosunków pomiędzy Państwem a Kościołem*. Wrocław 31.10 1972 [maszynopis – b.m.r.], s. 2.

¹⁴⁰ Por. *Prymas Polski wola o moralną odnowę Narodu. Uroczystość Ofiarowania Pańskiego* 02.02.1981. Bazylika Prymasowska. Gniezno, w: S. Wyszyński, *Ze stolicy Prymasów. Wybór kazań*, Poznań 1988, s. 492; *Komunikat z Rady Głównej Episkopatu Polski*. Warszawa 27.08.1980, w: Micewski, *Kardynał Wyszyński*, t. 2, s. 195.